

BIULETYN

KOŁA MIŁOŚNIKÓW DZIEJÓW GRUDZIĄDZA
KLUB „CENTRUM” SPÓŁDZIELNI MIESZKANIOWEJ

Rok XVIII: 2020

Grudziądz, dnia 20.05.2020 r.

Nr 19 (633)

1180. spotkanie

Marek Szajerka

Grudziądz. Od miasta – klasztoru do zamku. Pierwowzór cysterski zamków krzyżackich w Prusach z 1 poł. XIII w. (Cz. 4)

Motto:

*„Terytorium zamku obejmowało miasto Grudziądz
[Das Schloßgebiet umfasste die Stadt Graudenz]”*

Xaver Froelich, 1868 r.

II. Tezy J. Frycza na temat zagospodarowania przestrzennego Grudziądza w świetle badań ostatniej dekady XX w. i pierwszej dekady XXI w.

J. Frycz w latach 1956-1960 wywarł decydujący wpływ na polską historiografię powojenną dotyczącą Grudziądza takich kwestii jak: wygląd średniowiecznego i nowożytnego Grudziądza, datacja zabytków architektury tego miasta. Stało się to za sprawą udziału w opracowaniu makiety Grudziądza dla Muzeum, (ryc. 7) oraz publikacji artykułu *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza* w Roczniku Grudziądzkim 1960¹. Był to pierwszy w polskiej historiografii artykuł komasujący tyle kwestii badawczych jednocześnie. Powszechna dostępność *Rocznika Grudziądzkiego* zapewne sprawiła, że wyniki badań innych badaczy stały się mniej znane, dotyczy to m. in. datacji murów obronnych i spichrzy nadwiślańskich².

¹ J. Frycz, op. cit., s. 31-71.

² Radacki Z., *Spichlerze gotyckie nad dolną Wisłą*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu Historia Sztuki, R. 1959, z. 1.

Ryc. 7. Zamek wysoki od strony północnej.
 Fragment makiety współautorstwa J. Frycza. Fot. M. Szajerka.

J. Frycz za poprzednimi badaczami przyjął, że miasto średniowieczne było lokowane na terenie Grudziądza w obrębie murów, w jego części północnej. Było to w pewnym stopniu nawiązanie do poglądów X. Froelicha. J. Frycza interesowały też zagadnienia urbanistyczne. Odnośnie rozplanowania miasta, obrysu murów J. Frycz zasadniczo nie wniósł nowych elementów. Powielił on plany rekonstrukcyjne wcześniejszych badaczy, w tym C. Steinbrechta. W przeciwieństwie do poprzednich badaczy J. Frycz podjął się próby rekonstrukcji zagospodarowania kwartałów na terenie miasta. W tym przypadku, wzorując się na planie Torunia z XVII w., (ryc. 8), przyjął zasadę, że wszystkie kwartały, z wyjątkiem rynków, były zabudowane kamienicami mieszczańskim³.

Rys. 8. Plan Torunia z XVII w. Za T. Petrykowskim.

W swojej rekonstrukcji zagospodarowania przestrzennego Grudziądza J. Frycz oparł się również na rzekomej kopii planu 1781 r., tzw. Kopii W. Giesego,

³ Zob. T. Petrykowski, *Toruń*. Warszawa 1957, s. 9.

(ryc. 9). Jest to faktycznie plan rekonstrukcyjny z 1910 r., będący stylizowaną kompilacją kilku planów⁴.

Ryc. 9 „Kopia W. Giesego planu z 1781 r.” Za: *Atlas Historyczny Miast Polskich*.

Już po planie zamku widać, że jest to plan fikcyjny i nie może być uznany za kopię zaginionego planu z 1781 r. Uznanie fikcyjnego planu za kopię oryginału może doprowadzić do wysunięcia błędnych konkluzji. W oparciu o ten plan oraz plan katastralny miasta z 1772 r., bez odczytania zakodowanej jego treści J. Frycz przedstawił gęsto zabudowane miasto na niewielkim obszarze. Siatkę ulic scharakteryzował następująco:

[...] *W siatce ulicznej Grudziądza charakterystyczne jest zastosowanie schematu widel, tj. ulica wychodząca z bramy rozchodzi się w dwie równoległe biegnące ulice, które obejmują rynek. Schemat ten, którego genezy szukać można we wrzecionowatym układzie szeregu podgrodzi, czy osad o zabudowie wzdłuż szlaku komunikacyjnego, dyktowanej przez warunki terenowe, jest uważany za punkt szczytowy w budownictwie miast średniowiecznych i często występuje w miastach krzyżackich o późnej dacie lokacji.*

Walory tego schematu polegają na zwiększeniu obronności przez zamknięcie ulicy bramnej blokiem zabudowy oraz ulepszeniu komunikacji przez podział ruchu.

*Należy zwrócić także uwagę na system regularnych obwarowań Grudziądza o podwójnych liniach muru od strony najczęściej zagrożonej, licznych basztach i fosie. Jest to zastosowanie typowego dla Krzyżaków schematu obronnego wywodzącego się z Bliskiego Wschodu i przyjętego w czasie wypraw krzyżowych przez rycerstwo zachodniej Europy, a zastosowane przez Zakon przy budowie licznych miast. [...]*⁵.

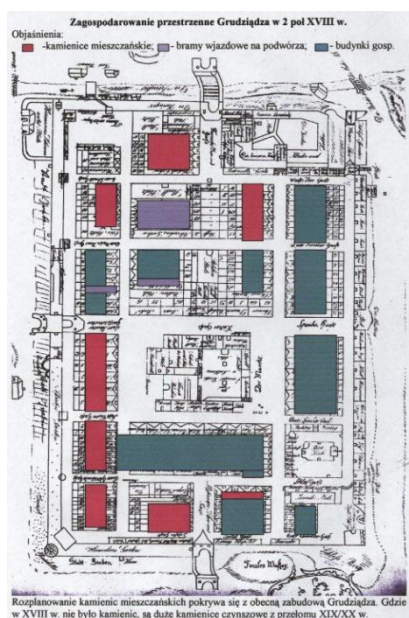
Po ponad 60 latach od sformułowania tych tez pojawiły się poważne rysy, które pozwalają nawet je odłożyć do działu historii historiografii. W świetle kwerendy archiwalnej końca XX w. i pierwszej dekady XXI w. tezy o istnieniu widel

⁴ Zob. J. Frycz, *Układ*, op. cit., s. 66. Plan opublikowany też w AHMP.G, pozycja 9. W zbiorach Muzeum im. ks. dr. Władysława Łęgi przechowywane są podobne oryginalne plany z XVIII w. Ten natomiast ewidentnie jest kompilacją kilku planów, o czym świadczy załączona do niego legenda.

⁵ J. Frycz, op. cit., s. 37.

i gęstej zabudowie Grudziądza średniowiecznego i nowożytnego w obrębie murów nie znajdują uzasadnienia źródłowego ani potwierdzenia archeologicznego. Podjąłem się odczytania kodu na planie katastralnym z 1772 r.⁶ Odczyt pokazuje o braku gęstej zabudowy kamienicami mieszczańskimi w obrębie miasta otoczonego murami, w tym braku zabudowy w południowej, zachodniej i północnej pierzei rynku wydawały się chybione i ahistoryczne w świetle dotychczasowej literatury przedmiotu. Miasto lokowane na prawie chełmińskim powinno mieć centralny rynek z ratuszem oraz zabudowane kamienicami jego pierzeje. Wnioski przedstawia (ryc. 10). J. Frycz podał następujące rozwiązanie braku kamienic średniowiecznych w Grudziądzu:

Przy utrzymującym się do połowy XIX w. układzie działek i dwutraktowych rzutach domów zewnętrzny charakter zabudowy uległ zmianie w zakresie form architektonicznych właściwych poszczególnym okresom dziejów. Gotyckie kamienice mieszczańskie nie zachowały się w Grudziądzu do naszych czasów. W przeważającej części musiały być drewniane i z muru pruskiego⁷.

Ryc.10. Plan. Zagospodarowanie przestrzenne Grudziądza wg M. Szajerki, naniesione na plan katastralny z 1772 r.

W roku 2007, w tomie 17 Rocznika Grudziądzkiego opublikowano *Księgę Łąkową miasta Grudziądza* z pierwszej połowy XVIII w. razem z dwoma planami katastralnymi z przełomu XVII/XVIII w., (ryc. 11)⁸. Te plany wykazały błędność tezy J. Frycza o widłach w siatce ulic Grudziądza a także pokazały inne szczegóły, które

⁶ M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w. Kwestia synchronizacji różnych źródeł historycznych i jej wpływ na obraz miasta w historiografii. Studium historyczno-architektoniczne*. Grudziądz 2004, s. 75. Dalej M. Szajerka, *Grudziądz w XIII-XVIII w.*; tegoż, *Wpływ badań nad kościołem p.w. Św. Mikołaja w Grudziądzu na poznanie genezy i ustroju miasta*. RG, T. 16: 2005, s. 315.

⁷ J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, s. 39.

⁸ J. Bonczkowski J., M. Panter, *Księga Łąkowa z pierwszej połowy XVIII wieku*. RG, T. 17: 2007, s. 171-203.

mają wpływ na postrzeganie zamku grudziądzkiego w kontekście architektoniczno-urbanistycznym⁹.

The image shows a complex cadastral plan from 1704, presented as a transcription. It features a grid of streets and numerous small rectangular plots, each with associated numbers and text. The plan is organized into several sections, with columns and rows of data. The text is in Polish and includes names of streets and property owners. The overall layout is dense and technical, typical of historical cadastral records.

Ryc. 11. Plan katastralny Grudziądza z 1704 r. w formie transkrypcji.
Za: J. Bonczkowski, M. Panter.

Plany te zawierają istotne informacje o siatce ulic Grudziądza oraz jego zagospodarowaniu przestrzennym. Wykluczają one sugerowane przez J. Frycza widły, ponieważ przez środek miasta biegnie ulica. W ich świetle obecna ulica Klasztorna w części południowej oraz ulica Stara w części północnej są relikdami jednej ulicy, której częścią był też Stary Rynek. Plany potwierdzają brak gęstej zabudowy poszczególnych pierzei rynku, istnienie całego kwartału przy ul. Szewskiej bez kamienic mieszczańskich, zgodnie z wynikiem rozkodowanego planu katastralnego z 1772 r. Bezpośrednio dla obecnych badań archeologicznych zamku istotna jest informacja o braku bezkolizyjnego wjazdu na zamek od strony miasta, co stawia problem strony frontowej zamku. Czy była ona od północy czy południa? Czy wieża Klimek była przy głównej bramie wjazdowej w czasach krzyżackich? Inwentarze z czasów staropolskich eksponują Bramę Kamienną od strony południowej, na drugim natomiast planie jest Brama Fijewska od strony północnej. Plan katastralny z 1772 r. pokazuje też bramę od strony południowo-zachodniej zamku wysokiego, której prześwit jest skierowany w kierunku Wisły. Droga na zamek wysoki od strony południowo-zachodniej jest zaznaczona na planie inwentaryzacyjnym zamku z ok. 1750 r.¹⁰ Plany te pokazują, że na przełomie XVII/XVIII w. nie było ul. Ratuszowej. Kościół św. Mikołaja przylegał do murów kolegium. Informację tę potwierdziły wykopy w 2006 przy fundamentach kościoła pojezuickiego, (ryc. 12-13). Do fundamentów kościoła przylegały zapewne fundamenty rozebranych przy końcu XVIII w. kaplic kościoła św. Mikołaja.

⁹ Tamże, s. 178-181. Załączniki 1 i 2.

¹⁰ O tym planie szerzej w następnych rozdziałach cyklu.

W trakcie remontu schodów do ratusza w 2017 r. okazało się, że są one posadowione na murze wcześniejszej budowli, zapewne jednej z kaplic kościoła św. Mikołaja, rozebranych w latach 90. XVIII w.¹¹

Ryc.12-13. Fundament kościoła pojezuickiego od strony ul. Ratuszowej.
Fot. M. Szajerka. 2006 r.

Na planach katastralnych z przełomu XVII/XVIII w. na uwagę zwraca też fakt braku spichrzy nadwiślańskich, jako własności mieszczan. Nie zostały one uwzględnione, jako nieruchomości mieszczan. Brak dotychczas śladów osadnictwa średniowiecznego w południowej pierzei rynku archeologicznie stwierdziła dotychczas M. Kurzyńska¹². Znalezione tam najstarsze artefakty datowane są na 2 połowę XVI w.

Również na początku XX w. w wizji artystycznej brano pod uwagę bezkolejny wjazd do zamku od strony północnej, (ryc. 14).

Rys. 14. Wyjazd Krzyżaków z zamku. Wilhelm Burza¹³.

Po ponad 60 latach trzeba spojrzeć prawdzie w oczy i stwierdzić, że posiadając fragmentaryczną wiedzę o Grudziądzu Jerzy Frycz, jako wojewódzki konserwator zabytków od 1952 r., przyczynił się unicestwienia unikalnego w skali ogólnopol-

¹¹Zob. M. Szajerka, *Relikt II kaplicy św. Michała Archanioła z XVIII w. w schodach do gmachu Ratusza*, BKMDG, R. 15: 2017, nr 37 (534), z dn. 22.11.2017 r., ss.12.

¹²M. Kurzyńska, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Grudziądzu w 2000 r. w kwartale pomiędzy ulicą Spichrzową/Pańską/Wodną/Poprzeczną*. RG, T.: 2003, s. 9-38.

¹³Obraz olejny na ścianie w gmachu II Liceum Ogólnokształcącego im. Jana III Sobieskiego w Grudziądzu. Obraz powstał w XX w. przed 1920 r.

skiej fragmentu fortyfikacji Grudziądza po stronie południowo zachodniej. Tu nie ma usprawiedliwienia, że dzisiejsza literatura porównawcza jest bogatsza. Zburzył basztę przybraną przy Bramie Wodnej, o czym w dalszej części tej książki, wyburzył znaczny fragment średniowiecznych murów obronnych w tym rejonie, nie odbudował Spichrza Zamkowego. Te fragmenty przetrwały II wojnę światową. Zniszczono je ostatecznie w latach 50. XX w. Bogactwo literatury przedmiotu, na której można było wtedy oprzeć wytyczne do odbudowy, pokazuje materiał zawarty w książce R. B. Kucharczyka¹⁴.

W czasie II wojny światowej znaczna część polskich naukowców została wymordowana. J. Frycz należał do pokolenia, szybko awansującego z braku kadr. Pomyłki w dacie zabytków grudziądzkich wg J. Frycza mają błędy liczące nawet kilkaset lat, np. obiekty zwane spichrzami: numery 37-49 przy ul. Spichrzowej. Datacja wg J. Frycza jest powielana nadal w rejestrach zabytków nieruchomych. Odnośnie aktualizacji danych grudziądzanie nie mogą całkowicie liczyć na ośrodki naukowe z zewnątrz. Muszą sami udowodnić, że takie zabytki z danego okresu mają.

---

¹⁴ R.B. Kucharczyk, *Zamek w Grudziądzu. Część pierwsza*, Grudziądz 2016, s. 12-15, 30-31. Na planie z 1756 r., fot. 48, s. 31 nie ma drogi z Bramy Wodnej w kierunku południowym. Poprzednicy w badaniach przed J. Fryczem doskonale z tego zdawali sobie sprawę. Na s. 50 jest podany fragment artykułu z 156 r. na temat odbudowy Bramy Wodnej.

Notatki

(L.B.S.)

Redakcja: Tadeusz Rauchfleisz, Janusz Hinz. Logo KMDG wykonał Grzegorz H. Rygielski.